

ПАРТИКУЛЯЦІЯ ЗАЙМЕННИКІВ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена аналізу транспозиційних процесів, зокрема переходу займенникових слів до класу часток, висвітлено питання їхнього семантичного значення та контексту вживання.

Ключові слова: транспозиція, партикуляція, займенник, частка.

У живій розмовній мові в багатьох випадках через послаблення синтаксичних зв'язків з членами речення та з огляду на емоційно-оцінну конотацію займенники наближаються за своїм значенням до часток і служать в мові засобом вираження різних емоційно-оцінних, модальних відтінків.

Метою пропонованої статті є аналіз транспозиційних процесів, зокрема перехід займенникових слів до класу часток, дослідження питань їхнього семантичного значення та контексту вживання.

Є.М. Сидоренко виділяє найхарактерніші ознаки партикуляції: 1) втрата займенником свого категорійного значення (зв'язку з денотатом); 2) втрата анафоричної / катафоричної і дейктичної функцій; 3) відсутність зміни за родами, числами і відмінками; 4) неможливість бути компонентом словосполучення та членом речення; 5) набуття узагальнено-видільними займенниками нової функції – здатності певним чином обслуговувати слово, словосполучення, речення; 6) набуття нової семантики слова [5, 131]. На думку багатьох дослідників, продуктивними виступають частки, похідні від прономінативних субстантивів і ад'єктивів: *він, воно, мені, ти, тобі, що, це, собі, то, ото, сам, сама, саме, увесь* [7, 363; 4, 54].

Особовий займенник *він* у родовому та давальному відмінках виступає в значенні частки з відтінком неозначеності в словосполучах типу: *нехай (хай) йому біс, хто його знає, біс його знає, чорт його бери, нехай йому грець, цур йому*.

Частотою свого вживання займеннику *він* у ролі частки не поступається і *воно*. Напр.: *Нащо воно москалі ті Коси заплітати* (Шевченко), де *воно* виступає у ролі підсилювальної частки в складі підмета. Про роль вказівної частки відзайменникового походження згадує П.С. Дудик і додає, що особливо в народних оповіданнях, форма *воно* неозначено вказує на якусь подію тощо. Напр.: *Справді ж, воно цікаво. Приїхали старости з паляницями, вклонилися і бачили, як куниця до них – до Шевченків – у хату забігла* (Іваничук); *І що воно за дитина – ніяк не заплаче* (Гордієнко) [1, 99].

Займенник *воно* часто служить допоміжним засобом для оформлення питальних речень, «у тому числі й риторичних, підсилюючи їх невимушеність і водночас послаблюючи саме запитання, що легко пояснити службовою функцією цього слова, його лексичним та інтонаційним підпорядкуванням повнозначному слову (словам) у фразі» [1, 99]. Інколи така частка надає питальному реченню відтінку сумніву. Напр.: *Що ж воно буде тепер? Та чи він хоч знає, що воно таке?* (Гончар).

У розмовному і художньому стилях функціонує підсилювально-видільна частка відзайменникового походження *собі* при дієсловах, а також при інших словах, які виступають у ролі присудка, наголошуючи, що дія відбувається самостійно, незалежно. Напр.: *Стануть собі [закохані], обіймуться, – Співа соловейко; Послухають, розійдуться, – Обоє раденькі* (Шевченко); *Улітку наша річка обміліла Пливе собі ливово* (Рильський). При дієсловах мислення, мовлення, пересування в просторі *собі* втрачає самостійне семантичне навантаження, виступаючи невід'ємною частиною присудка або головного члена односкладної конструкції. Напр.: *Тепереньки – думаю собі – наші дівчата наживуться без моєї панії* (Марко Вовчок). У наказових реченнях форма *собі* має відтінок незацікавленості, а із часткою *хай* (*нехай*) – байдужості [1, 107; 3, 99]. Напр.: *Приньміте ж, діти, посудину та ідіть собі гуляти* (Квітка-Основ'яненко); *Далі, щось зміркувавши, до матері: – Мамо, ми перейдемо краще у кімнату, а йому скажіть, що я занедужала, – хай іде собі хоть під шум* (Васильченко); *Хай гуляє собі, дурниць не наробить* (Яворівський).

Коли в реченні присудок виражений прикметником чи дієприкметником, займенник *собі* стосується осіб і предметів та при цьому не має конкретного семантичного навантаження, не вносить значних стилістичних відтінків у речення, а служить для того, щоб мові в цілому надати виразно-розмовного характеру [3, 99]. Напр.: *А той бугай собі здоровий; волосся чорне, під чуб підстрижене, а уси собі риженькі, та густі, та довгі...* (Квітка-Основ'яненко).

Займенник *собі* у значенні частки входить до складу стійких формул казкового характеру. Напр.: *Був собі чоловік і було у нього два сина* (Укр. нар. казки).

У розмовно-побутовому стилі часто вживаються емоційно забарвлені звороти з особових займенників у родовому і давальному відмінках однини, що своїм значенням наближаються до часток: *от тобі й на, теж мені силач*. Погляди науковців щодо транспозиції займенника *тобі* у частку розходяться. Так Є.М. Сидоренко стверджує, що *ти, тобі* не зазнають партикуляції. Вони хоч і змінили своє значення, але не вийшли за рамки займенникових, оскільки зберігають свої морфологічні і синтаксичні властивості

[5, 130]. Однак Тлумачний словник української мови в 11-ти томах фіксує кілька значень такої транспозиції 1) для вираження здивування, роздратування, погрози: *Глянь: як одно тобі зерно. Чисте, повне... немолоте б їв!* (Панас Мирний); – *Юрій!* – *зукнув він, лежачи над струмком.* – *Справжній тобі нарзан!.. Покуштуй!* (Гончар); 2) для підсилення заперечення в заперечних реченнях або протиставлення в реченнях із протиставним значенням: *А у будень, то він тобі Не посидить в хаті, Все нишпорить по надвір'ю* (Шевченко); *Ні душі тобі живої! Хіба вуж зав'ється* (Руданський); *Не було ні великого вітру, ні дощу, а так собі щось таке, як не раз буває чоловік: ні він тобі добрий, ні він тобі злий – не розбереш ніяк* (Хоткевич); 3) у сполученні з вигуками вживається для підсилення вираженого ними значення: – *Ти дивись, як вірно, – неждано промовив і зітхнув Тимофій, увесь поринувши в пісню* (Стельмах) [6, 10, 108].

Досить цікавим та продуктивним є перехід займенникового слова *сам, самий, саме* до часток. У Тлумачному словнику української мови зазначено, що їх вживання характеризується функціональною подібністю до обмежувальної частки *тільки*. Напр.: *Ми вже так вихаркувались, що їмо самий хліб та цибулю* (Нечуй-Левицький); *Хати не було. Була сама піч з високим комином серед руїн біля груші* (Довженко). Інколи *сам, сама* входить до складу сполук зі словами *один, тільки* у ролі підсилювальної частки: *вона сама одна має одвагу, про саму тільки голу.* [6, 9, 24]. В.М. Ожоган виділяє кілька функцій частки *самий* у контексті: 1) для виділення, більшої конкретизації особи чи предмета, для підсилення ознаки: *Як не згадати, що саме Римський-Корсаков був учителем нашого Лисенка...* (Рильський); 2) для уточнення, підсилення обставин часу, місця, способу дії: *саме перед обідом; перевал треба брати саме тут...*; 3) для підсилення питальних займенникових слів, релятивів і сполучників: *Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав* (Коцюбинський) [4, 57–58].

На думку В.М. Ожогана, партикуляції зазнають і займенники прислівникового походження *все, усе, куди, де, тут, як, так* [4, 59–60].

І.В. Дудко, аналізуючи перехід прикметникових неозначених займенників до прономінально-партикулярних контамінантів, тобто транспозитів, що поєднують у собі значення займенників і часток, наводить ознаки, які характеризують цей процес: 1) втрата займенником категорійного і розрядового значення; 2) втрата займенникової семантики; 3) набуття значення частки; 4) збереження родової, числової і відмінкової парадигми, тобто власне займенникових ознак. Напр.: *Закономірно, що тривалість життя західноукраїнського селянина була короткою – в середньому якихось 30 – 40 років* (Субтельний); *До іспитів залишилось яких-небудь 10 днів* (3 газети). Використання *якийсь* і *який-небудь* у наведених прикладах контекстуально зумовлене, стилістично марковане і оказіональне, що свідчить про належність конструкції до розмовного мовлення і підкреслює короткочасність, невелику, незначну кількість, міру вияву чого-небудь, неважливість якої-небудь події, іноді навіть зневажливе або зневажливо-іронічне ставлення мовця до повідомлюваних фактів [2, 124].

На думку І.Г. Матвіяса, якщо лексичне і граматичне значення займенника *щось* найменш виразне, його можна кваліфікувати як частку [3, 105]. Напр.: *Тут загомонів старий Макуха та щось і близенько; Тимоха, мабуть, злякався, шасть мерцій з хати...* (Квітка-Основ'яненко); *Кранув щось дощ – і всі асфальти у висипному тифі...* (Тичина).

Отже, займенники можуть втрачати значення узагальненої вказівки на ознаки або кількість і переходити до класу часток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення. Еквівалент речення) / П.С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 136 с.
2. Дудко І.В. Займенникове вираження категорії означеності/ неозначеності в українській мові : [монографія] / І.В. Дудко. – К. : Довіра, 2011. – 232 с.
3. Матвіяс І.Г. Синтаксичні і стилістичні властивості займенників в українській літературній мові першої половини XIX ст. / І.Г. Матвіяс // Дослідження з синтаксису української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 77–128 с.
4. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / В.М. Ожоган / НАН України. Інститут української мови. – К., 1997. – 231 с.
5. Сидоренко Е.Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка / Е.Н. Сидоренко. – Киев-Одесса : Лыбидь, 1990. – 148 с.
6. Словник української мови : [в 11 т.] / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / редкол. : І.К. Білодід (голова). – Т. 9–10. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
7. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Васильченко – Васильченко С.В. Твори : у 3 т. / С.В. Васильченко. – К. : Дніпро, 1974. – Т. 1. – 406 с.
 Марко Вовчок – Вовчок Марко. Твори : у 7 т. / Марко Вовчок. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 1. – 467 с.

- Гончар – Гончар О.Т. Твори : у 7 т. / О.Т. Гончар. – К. : Дніпро, 1987. – Т. 2. – 719 с.
- Гордієнко – Гордієнко К. Буймір : роман. / К. Гордієнко. – К., 1968. – 317 с.
- Довженко – Довженко О.П. Твори : у 5 т. / Довженко О.П. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 2. – 503 с.
- Іваничук – Іваничук Р.І. Твори: у 3 т. / Р.І. Іваничук. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 1. – 615 с.
- Квітка-Основ'яненко – Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів : у 7 т. / Г.Ф. Квітка-Основ'яненко – К. : Наук. думка, 1978 – 1981
- Панас Мирний – Мирний Панас. Зібрання творів : у 7 т. / Панас Мирний. – К. : Наук. думка, 1970. – Т.6. – 799 с.
- Нечуй-Левицький – Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів : у 10 т. / І.С. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1966. – Т.5. – 455 с.
- Рильський – Рильський М.Т. Зібрання творів: у 20 т. / М.Т. Рильський. – К. : Наук. думка, 1984. – Т.5. – 454 с.
- Стельмах – Стельмах М.П. Твори : у 7 т. / М.П. Стельмах. – К. : Дніпро, 1982–1984.
- Тичина – Тичина П.Г. Зібрання творів : у 12 т. / П.Г. Тичина. – К. : Наук. думка, 1983. – Т.1. – 735 с.
- Тютюнник – Тютюнник Григорі. Вибрані твори : Оповідання. Повісті. / Гр. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1981. – 608 с.
- Укр. нар. казки – Українські народні казки / упоряд. О.С. Яремійчук. – К. : Веселка, 1989. – 412 с.
- Хоткевич – Хоткевич Г.М. Твори : у 2 т. / Г.М. Хоткевич. – К. : Дніпро, 1966. – Т.2. – 602 с.
- Шевченко – Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т.Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1989. – Т.1. – 526 с.
- Яворівський – Яворівський В. Перед тим, як жити : Повісті, новели, оповідання. / В. Яворівський. – К. : Укр. письменник, 2001. – 286 с.

Статья посвящена анализу процессов транспозиции, в частности перехода местоименных слов к классу частиц, и исследованию вопроса их семантического значения и контекста употребления.

Ключевые слова: транспозиция, партикуляция, местоимение, частица.

The article analyzes processes of transposition, in particular transition of pronominal words to the class of particle, highlights issues of their semantic meaning and context of use.

Keywords: transposition, particulation, pronoun, particle.